

УДК 316.023.4

Маргінальність як соціальна проблема міста

Г.Ю. БАРШАЦЬКА

Запорізький національний технічний університет, м. Запоріжжя, Україна, E-mail: gloc@3g.ua

Авторське резюме

У статті здійснено аналіз та узагальнення наявних теоретичних підходів до проблем міської маргінальності. Проаналізовано проблемне поле дослідження маргінальності сучасного соціуму, надана характеристика соціальної та часткової маргінальності, обговорено проблеми соціокультурної маргінальності кризового суспільства, здійснено аналіз недевіантної маргінальності, надана характеристика маргінальності в термінах соціальної ексклюзії, обговорені проблеми взаємовпливу маргінальності і відчуження. Здійснено огляд маргінальності в контексті соціологічної концепції «соціального простору», на емпіричному матеріалі надана характеристика етнічних та поселенських маргіналів, проаналізовано ментальні особливості безробітних як маргіналів.

Ключові слова: маргінальність, соціокультурний підхід, ментальність, місто, ексклюзія, відчуження, поселенські маргінали, безробітні, етнічні маргінали, недевіантні маргінали, українське суспільство, соціологічні дослідження.

Marginality as social problems in the city

H.YU. BARSHATSKA

Zaporozhya national technical university, Zaporozhye, Ukraine, E-mail: gloc@3g.ua

Abstract

In the article an analysis and generalization of the present theoretical going are carried out near the problems of municipal marginality. Analysed problem field of research of marginality of modern society given description of social and partial marginality, discussed problems of sociocultural marginality of crisis society, the analysis of non deviation marginality is carried out, given description of marginality in terms of social exclusion discussed problems of cross-coupling of marginality and alienation. The review of marginality is carried out in the context of sociological conception of «social space», there is the given description of ethnic and settler marginals on empiric material, the mental features of unemployed persons are analysed as marginals.

Key words: Marginality, sociocultural approach, mentality, city, exclusion, alienation, settler marginals, unemployed, ethnic marginals, non deviation marginals, Ukrainian society, sociological researches.

Постановка проблеми. З часів Р.Парка засновника соціології маргінальності і соціології міста ці два напрями дослідження майже ніколи не поєднувалися. Маргіналістика вивчає культурні, структурні та психологічні аспекти становища маргінала. Соціальна урбаністика розглядає місто у соціопросторовій перспективі, приділяє увагу соціокультурним аспектам життєдіяльності міста, інформатизації міста, соціальній географії, соціальній структурі міста, національним та етнічним відносинам у місті, соціальним організаціям, питанням міського способу життя та адаптації до нього. Важливим завданням соціології міста є дослідження соціальних аспектів управління містом.

Дана робота поєднує проблематику міста і

маргінальності в рамках соціокультурного підходу та соціопросторової перспективи.

Метою дослідження є огляд концептуальних підходів до вивчення соціального стану маргіналів у місті.

Аналіз досліджень і публікацій. Існує велика література по всіх аспектах соціології міста і соціальної маргіналістики. Численні зарубіжні та російські дослідження з маргінальності ретельно вивчають її типи, якості, процеси. Різні аспекти проблеми маргінальності висвітлювались у роботах класиків соціологічної думки: Г.Зіммеля[1], Е.Дюркгейма, М.Вебера, Р.Мертона та ін. Приділяють увагу маргіналістиці і українські вчені. В Луганську вийшла ґрунтовна колективна монографія з проблем

маргалістики [2], захищена низка дисертацій.

В Україні склалось декілька творчих колективів з дослідження міста: в Дніпропетровську [3], Донецьку[4], Львові, Харкові, Запоріжжі. Український соціолог О.Семашко вивчав місто з погляду соціології культури[5]. Місто розглядається як соціокультурний феномен, аналізується значущість соціально-культурного середовища міста.

Виклад основного матеріалу. Поняття маргінальності багатозначне. Значення не поле його охоплює моральні, юридичні, соціальні, міжособистісні і філософські контексти. В даній роботі типологія маргінальності спирається на розрізнення двох її типів.

1. Комбінованих пограничних станів або статусів (соціальних, політичних, економічних або культурних) - граничні маргінали.

2. Депресивності статусу (соціального, політичного, економічного чи культурного). - периферійні маргінали.

Треба відрізнити соціальну маргінальність і маргінальність соціуму. Перше – це маргінальність, що обумовлена соціумом, певними його рисами. Друге, це маргінальність соціуму. В цьому випадку маргінальність соціуму порівнюється з маргінальністю індивіда, тобто розглядається периферійна або гранична маргінальність різних спільнот. Оцінка явища як маргінального залежить від системи соціально-просторових координат, від критеріїв оцінки, від прийнятих у групі норм. Тому слід задавати критерії оцінки маргінального прийнятого в тому чи іншому випадку.

З плином часу здійснюються модифікації маргінальності. Можна визначити наступні аспекти модифікації маргінальності: інтернаціоналізації, маргіналізується оточуюче середовище, виникає явище інформатизаційної маргінальності, актуалізується маргіналізація політичної сфери.

Є всі підстави характеризувати Україну як маргінальний соціум, якщо за взірць брати країни Західної Європи. Але якщо взяти за увагу, що Україна неоднорідна за рівнем свого розвитку, що є досить численні групи, що відповідають багатьом критеріям європейського розвитку, то не можна абсолютизувати соціетальну маргінальність нашої країни. За деякими показниками політичної культури та освіти Україна займає середні позиції в Європі, що теж є аргументом проти ствердження щодо суцільної маргіналізації нашої країни. Деякі риси соціетальної маргінальності притаманні і європейським країнам, тож по цих позиціях соціетальна маргінальність не є свідченням відсталості, а навпаки свідченням сучасності, адже Україна поділяє загальну долю з Європою. Люди з маргінального соціального середовища починають мімікрувати під персонажів домінуючого соціуму. Мімікрія дозволяє схова-

ти, камуфлювати свою маргінальність.

Завдяки феномену статусної неконсистентності соціальне положення деяких типів маргіналів набуває парадоксального вигляду: маргінальними постають такі статуси, які не можуть бути маргінальними за загальнолюдськими уявленнями. Це породжує невизначеність соціальної ідентифікації, внутрішню моральну напруженість та зниження мотивації для отримання корисних суспільству професійних ролей.

З одного боку, маргінальність ізолює особистість від соціуму, знижує її соціальну потенцію. З іншого боку, маргінальність є своєрідним ядром особистісної ідентичності, тим що підкреслює своєрідність суб'єкта. Може виникнути непорозуміння, коли люди неправильно сприймають дії, вчинки або вигляд людини. Але відношення до людини як до маргінала маргіналізує її. Тобто, джерелом маргінальності може бути саме ставлення до людини як до маргінала, а не маргінальність особи.

Для одного типу маргінальності характерним є комплекс меншовартості, і він формує кризу ідентичності. Для іншого типу маргінальності, навпаки, особливість індивіда в соціумі формує в ньому месіанську свідомість, мобілізує особистість, створює для неї додаткову мотивацію для активної дії. Маргінал – бунтар не сприймає суспільно значущі норми-цілі та норми-засоби. Таке становище героїзує маргінала і створює умови для формування контркультурних стандартів оцінки норм. Якщо маргінал не один, а об'єднується в спільноту, що поділяє його погляд на ситуацію, то створюється альтернативна система норм, за якою маргінал перетворюється у немаргінала і нейтралізує свій маргінальний статус.

Маргінальність розташовується на кордоні індивідуального і соціального, тому вона має двоїстий характер: і соціальний, і індивідуальний. Від соціального маргінальність узяла надособистісний характер оцінки, а від індивідуального – особистісну мотивацію.

Вектор маргіналізації може бути націлений з соціуму на людину або з людини на соціум. Не лише соціум може маргіналізувати людину, а навпаки, людина може маргіналізувати соціум.

Маргіналізація різко послабляє соціальні позиції людини, позбавляє її включеності в соціум, робить чужою, а виходить – уразливою до ненормативного поводження.

Статус маргінала в постмодерному суспільстві змінюється. Маргінал стає головною діючою особою, як людина, що змогла виділитися, стати несхожою, подолати свою «одномірність», самореалізуватися.

У постмодерні маргінал зайняв гідне місце в ієрархії героїв і гідних особистостей, яких потрібно наслідувати.

Одним з різновидів маргінальності є сакральна маргінальність. Наприклад, божевільний геній, юродивий. Така самомаргіналізація має на меті підкреслено дистанціюватися від суспільства різко порушуючи звичні норми поведінки і способу життя. Люди з повагою відносилися до такого соціального самокатування, що розглядалася як самовіддане служіння суспільству.

Недевіантна маргінальність збагачує творчий потенціал людини та групи, сприяє розвитку суспільства. Недевіантну маргінальність слід компенсувати та допомагати маргінальній особистості долати свій неповносправний соціальний статус шляхом соціальної легітимізації її творчих здобутків.

Отже, існує зв'язок маргінальності з низкою якостей людини та суспільства: маргінальність породжує самотність, несправедливість, соціальну нерівність, соціальний страх. Збільшується соціальний аутизм, під яким розуміється позиція особистості, що характеризується самоізоляцією від соціуму, байдужістю до соціального оточення, небажанням зав'язувати соціальні контакти і зв'язки.

Маргінальність обмежує волю людини. Але у постмодерному суспільстві навпаки маргінальність породжує волю для самовираження.

Маргінальність може бути пояснена в термінах соціальної феноменології та комунікативної філософії з її аналізом взаємовідносин між «Ми» та «Інші», що надає теоретичну основу толерантності по відношенню до маргіналів.

Звертається увага на те, що маргінальні відносини несиметричні та нееквівалентні. Маргінальна особа не може віднести до більшості соціального середовища як до маргіналів, не може номінувати її маргіналами.

Але в сучасному постмодерному суспільстві можливі ситуації симетричної маргіналізації. В індивідуалізованому суспільстві, якщо кожен кожному є чужим, колективістські почуття відсутні, люди можуть один одного взаємно маргіналізувати. Створюється суспільство маргіналів.

Для характеристики маргіналів у соціальному просторі краще використовувати поняття включеності і виключеності, ексклюзії і інклюдії. Особливо великий ризик стати жертвою ксенофобії в емігрантів, вихідців з інших регіонів, що шукають кращого життя у великих містах і столиці. Існує протиріччя між потребами економіки в емігрантах і працівниках з провінційних регіонів та неприязні до цієї категорії громадян з боку корінного населення. Хоча, як правило, приїжджі займають неprestижні робочі місця, на які немає попиту у столичних жителів і жителів великих міст, є уявлення, що приїжджі відбирають робочі місця і живуть за рахунок столиці або великого міста.

Зазначене протиріччя між потребою в мігрантах і неприязні до них сприяє такому явищу як сегрегація. Цьому явищу притаманні елементи відчуження, соціальної ексклюзії.

Новоприбулі до великого міста мігранти піддаються маргіналізації також і за критерієм резидентності. В основі резидентальної маргінальності лежить дискримінація приїжджиків з-за невеликого терміну проживання в місті і певної місцевості. Поки діє резидентальний фактор, новачки піддаються маргіналізації.

Моральний аспект маргіналізації є одним з наслідків соціальної ексклюзії маргіналів. «Виключення» з товариства певних осіб веде до зневажливого ставлення до них. Вони ніби втрачають право на рівноправне відношення з іншими людьми, а значить і право на дотримання моральних зобов'язань по відношенню до них.

Випадання з інституційного простору робить маргіналів непередбачуваними, а тому і відторгається соціумом. Реакція страху може супроводжуватися іншими негативними емоціями, гидливістю, презирством, недовірливістю. Стан маргінальності породжує зниження соціального статусу.

Способом захисту маргінального соціуму може бути створення контрсистеми. З системою може боротися контрсистема. Маргінальний соціум як контрсистема виступає з пасивною або активною формою протидії системі.

Контрсистема породжує свій інформаційний месидж, своє посилання, яке може бути вплетене в основну систему у вигляді новації. За допомогою мистецтва та літератури маргіналі знаходять спосіб самовираження і висловлення власної позиції через призму своїх інтересів. У рамках контрсистеми продукуються альтернативні моделі способу життя та концепції самопрезентації. Самореалізація особистості в контексті контрсистем здійснюється альтернативними шляхами і відповідно до альтернативних критеріїв конститування ідеальних образів. Саме шляхом створення контрсистем діє мусульманська діаспора в Західній Європі, змушує до політики мультикультуризму.

Спираючись на методологічні посилання розуміючої соціології, соціальні практики маргінала слід трактувати, беручи до уваги визначення ситуації маргіналами, розглядаючи ситуацію очима маргіналів, з урахуванням їхніх уявлень про норми, цінності та уподобання. У такому підході реалізується гуманістична перспектива по відношенню до маргіналів.

Таким чином, соціальна ексклюзія і маргінальність тісно взаємозв'язані. Вони обумовлюють один одного і виявляються в різних формах і ситуаціях суспільного життя, в різних аспектах соціального структурування. Маргінальність може бути наслідком і причиною соціальної ексклюзії. І навпаки, соціаль-

на ексклюзію може викликати маргіальність. Вивчення маргіальності в категоріях соціальної ексклюзії дозволить глибше розкрити соціальну зумовленість цього виду соціальної нерівності.

Можна виділити, окрім класичних типів маргіалів, а саме девіантних маргіалів (бомжів, злодіїв і т.ін.), соціальних і культурних маргіалів, які знаходяться на межі культур або соціальних шарів, також метафізичних відчужених маргіалів, що ззовні не мають рис класичних маргіалів, але завдяки відчуженню фактично знаходяться у стані маргіальності. Існує специфічний для провінції маргіальний стан, який полягає у прагненні провінціала подолати свою провінціальність і на ментальному рівні ідентифікувати себе з соціумом більш високого рівня. Така самовідчуженість розміщує людину ментально між місцем, де вона живе і місцем, де вона жити прагне.

Маргіальність знижує соціальний капітал соціуму. Міське відчуження породжує негативну установку стосовно всього кола міських проблем. Люди, що заражені міським відчуженням, схильні інтерпретувати все в негативному світлі й упереджено. Діючи в логіці егоїстичного індивідуалізму, носії міського відчуження послаблюють базу для інституціоналізації громади як колективістського співтовариства жителів міста.

Сукупність соціальних зв'язків на певній території утворює соціальний простір. Маргінали породжують свій, особливий соціальний простір маргіальності, який у певному сенсі самодостатній. Маргіальність розуміється як перехідна або погранична зона соціального простору. Маргінал мешкає в цій зоні. Якості соціального простору маргіальності представляють собою поєднання якостей простору, з якими маргінали межують, а також нові утворення, що є результатом змішання якостей різних соціокультурних просторів.

Мережевий та інституціональний виміри маргіальності дозволяють глибше розуміти її сутність та форми існування в соціальному просторі.

Процес інституціоналізації соціального простору маргіальності здійснюється по трьох напрямках. Перше, це – формування маргіальної свідомості, цінностей, ідентифікаційних практик, що на суб'єктивному рівні забезпечують інституціоналізацію соціального простору маргіальності. Друге, це – здійснення діяльності по створенню і зміцненню соціальних інститутів маргіальності, організацій, що представляють та захищають інтереси маргіалів. Третє, це – кодифікація й упорядкування соціальних відносин між домінуючим і маргіальним соціумом, та відносин у середині маргіальних спільнот, що саме й формують

соціальний простір маргіальності на основі солідарності членів маргіальної спільноти. Інституціоналізація соціального простору маргіальності має потребу в застосуванні соціальних технологій, усвідомленої програми, на основі соціального проектування і моделювання.

Соціальний простір маргіальності – це своєрідна сукупність соціальних статусів, відносин, взаємозв'язків, що конституують маргіальний стан.

Маргіальність може існувати не тільки стосовно окремої групи чи спільноти. Маргіальність може бути однією з характеристик соціально-територіальної спільноти. В соціальному просторі цієї спільноти можуть існувати спотворені зони маргіальності, що характеризують бідність, злочинність, соціальний ризик. Через кризу та нерозвинутість соціального організму можна говорити про повсякденну маргіальність чи маргіальність повсякденності. В даному разі мається на увазі характеристика деяких рис повсякденності, які не відповідають вимогам нормального, здорового суспільства. Зазвичай, у крапках соціального простору, що заражені маргіальністю, підвищені соціальні ризики: безвідповідальність, бездіяльність, схильність до девіацій, порушені інформаційні зв'язки, наявні інформаційні бар'єри тощо. Людина може уявляти себе в різних статусах і виконувати різні ролі, які реально не виконує. У цьому плані можна говорити про уявну маргіальність, тобто таку маргіальність, яка швидше відчувається, ніж реально здійснюється.

Просторова парадигма також включає пояснення відносин домінуючого і маргіального соціуму в категоріях соціальної дистанції. Слід урахувувати міру маргіальності, тобто ступінь, в якій маргінал відходить від звичних стандартних уявлень і очікувань. Соціальні позиції маргіала в соціальному просторі знаходяться в деякій зоні, яка є для домінуючого соціуму неприйнятною. Як далеко маргінал знаходиться в цій зоні або від цієї зони, визначає міра його «знедоленості» або прийнятності.

Висновки. Поєднання соціальних і географічних просторових визначень маргіальності дозволяє закріпити соціопросторовий підхід в якості важливого дослідницького інструменту.

Дане дослідження на емпіричному рівні показало, що поселенські маргінали (кошишні селяни, переселенці, жителі слободи) відрізняються за своєю ментальністю від корінних жителів.

Соціокультурними аспектами маргіальності в місті виступає відчуження, ексклюзія, недевіантна маргіальність геніїв, юридичних, творчих людей, створення соціокультурних контрсистем маргіалів для культурного самозахисту.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Зиммель Г. Эскурс о чужаке // Социологическая теория: История, современность, перспективы. Альманах журнала «Социологическое обозрение». СПб., 2008. С. 7-13..
2. Коробчанский В.А, Лантух А.П., Витрицак С.В., Бродецкая Ю.Ю. Феномен маргинальности в современном украинском обществе. - Изд. Луганского гос. мед ун-та. - Луганск, 2008
3. Городяненко В.Г. Соціологія міста: історіографічний аналіз знання // Соціологія міста: наукові проблеми та соціальні технології. Збірник наукових праць . Дніпропетровськ, ДНУ, 2001. - С.6-12
4. Соціологія міста: навчальний посібник / [Л.В.Малес, В.В.Середа, М.О.Соболевська, Ю.Г.Сорока та ін.]; за заг. ред.. О.К.Міхеєвої. – Донецьк: вид-во «Ноулідж» (Донецьке відділення). 2010. – 463 с.
5. Семашко О.М. Соціологія міста. Місто як соціокультурний феномен. // В кн. Соціологія культури: навч. посібник. // О.М.Семашко та ін.; за ред. О.М. Семашко, В.М.Пічі. – К.: «Каравела», Львів: «Новий світ – 2000», 2002. – 334 с.
6. Стариков Е. Социальная структура переходного общества (опыт инвентаризации) / Е. Стариков // Полис. – 1994. – № 4. – С. 87–96.
7. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 416 с.

Стаття надійшла до редакції 23.09.2013

REFERENCES:

1. Zymmel' H. Эскурс о чужаке (Digression on a stranger). *Sotsyolohycheskaya teoryya: Ystoryya, sovremenost', perspektiv. Al'manakh zhurnala «Sotsyolohycheskoe obozrenye»*. SPb., 2008. 7-13 p.
2. Korobchanskyy V.A, Lantukh A.P.Vytryshchak S.V., Brodetskaya Yu.Yu. Fenomen marhynal'nosti v sovremennom ukraynskom obshchestve (The phenomenon of marginality in contemporary Ukrainian society). *Yzd. Luhanskoho hos. med un-ta*. Lugansk, 2008
3. Horodyanenko V.H. Sotsiolohiya mista: istoriohrafichnyy analiz znannya (Sociology city historiographical analysis of knowledge). *Sotsiolohiya mista: naukovy problemy ta sotsial'ni tekhnolohiyi. Zbirnyk naukovykh prats'*. Dnipropetrovsk, DNU, 2001. 6-12 p.
4. Sotsiolohiya mista: navchal'nyy posibnyk (Sociology of: a tutorial). Donets'k: publ «Noulidzh» (donets'ke viddilennya). 2010. 463 p.
5. Semashko O.M. Sotsiolohiya mista. Misto yak sotsiokul'turnyy fenomen. (Sociology city. City as a sociocultural phenomenon). K.: «Caravel» Lviv «New World – 2000», 2002. 334 p.
6. Starykov E. Sotsyal'naya struktura perekhodnoho obshchestva (opyt unventaryzatsyy) (The social structure of a society in transition (the experience of inventory)). Polys. 1994. № 4. 87–96 p.
7. Shtompka P. Sotsyolohyya sotsyal'nykh yzmenenyu (Sociology of Social Change). M.: *Aspekt Press*, 1996. 416p.

Баршацька Галина Юрїївна – кандидат соціологічних наук, доцент
Запорізький національний технічний університет
Адреса: 69000, м.Запоріжжя, вул. Жуковського, 64
E-mail: gloc@3g.ua

Barshatska Halyna Yuriivna – PhD in sociology, associate professor
Zaporozhya national technical university
Address: 64, Zhukovsky Str., Zaporozhye, 69000
E-mail: gloc@3g.ua